

Makowski, Andrzej

Oficyna Kartograficzna Armii Krajowej.
Warszawa, Muzeum Techniki NOT,
30.VII-4.X.1981

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 27/2, 522-526

1982

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

OFICyna KARTOGRAFICZNA ARMII KRAJOWEJ
WARSZAWA, MUZEUM TECHNIKI NOT, 30.VII—4.X.1981

„...równoległe z walką zbrojną toczyła się walka intelektu, walka zawodowego przygotowania, w której zaangażowany potencjał myśli niejednokrotnie przechylał rezultat tej walki na naszą stronę...” — tymi słowami inż. Jerzy Jasiuk, dyrektor Muzeum Techniki NOT witał w dniu 30 lipca 1981 roku licznie przybyłych gości na otwarciu pokazu pt. *Oficyna kartograficzna Armii Krajowej*. Wśród obecnych — uczestnicy wydarzeń „tamtych lat”, ówcześni pracownicy Służby Geograficznej Armii Krajowej: prof. Edward Rühle — „Gozdawa”, „Zawrat”; prof. Stefan Zbigniew Różycki — „Stefan”; mjr Józef Darek — „Wiesław Wójcik”; inż. Tadeusz Popławski — „Student”, „Podchorąży”; państwo Maria i Edward Karczmankowie. Na otwarciu pokazu przybył minister, prof. Zdzisław Adamczewski, prezes Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii i zarazem prezes Stowarzyszenia Geodetów Polskich.

Pokaz *Oficyna kartograficzna Armii Krajowej* został zorganizowany staraniem Stowarzyszenia Geodetów Polskich i Muzeum Techniki NOT. Scenariusz pokazu i odpowiednią publikację: „*Schronisko*” — *Służba Geograficzna Armii Krajowej* opracował dr Bogusław Krasowski z Zakładu Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej¹.

Po raz pierwszy zaprezentowano społeczeństwu dokumenty, materiały i fotografie związane z działalnością Służby Geograficznej KG AK oraz przykłady wydanych konspiracyjnie map topograficznych w skalach 1:25 000, 1:100 000, 1:300 000 wraz z matrycami tych map. Przedstawione według szeregu skalowego mapy pomysłane zostały jako charakterystyka istotnych, konspiracyjnych prac kartograficznych, wykonywanych z przeznaczeniem do prowadzenia walk dywersyjnych, partyzanckich i powstańczych (mapy 1:25 000), planowania działań bojowych (mapy 1:100 000) i szerzej planowanych operacji (mapy 1:300 000). Między innymi pokazano uaktualnioną przez zespół topografów SG AK mapę Warszawy w skali 1:25 000, wydaną w 1943 r., z naniesionymi obiektami zniszczeń i lokalizacją miejsc zajętych przez oddziały i urzędy niemieckie. Zaprezentowano mapy jedno-, dwu- i pięciobarwne, wykonane drukiem w trudnych warunkach konspiracyjnych (jesień 1943), jako przykłady niczym nie ustępujące mapom przedwojennych edycji WIG-u. Jest to chlubne świadectwo wysokiego poziomu fachowego i organizacji pracy jej wykonawców — kartografów, topografów i drukarzy.

Ekspozowane mapy i matryce zaczerpnięte zostały ze zbioru kartograficznego prof. Edwarda Rühle, b. zastępcy Szefa Służby Geograficznej KG AK, który już w warunkach powojennych zbiór ten skompletował i następnie złożył go w darze Bibliotece Narodowej jako trwały dokument walki polskiej myśli kartograficznej z okupantem². Zamierzony pokaz stał się więc próbą syntetycznego spojrzenia na dotąd publicznie nie ujawnioną działalność akowców — tych nielicznych ludzi nauki i techniki, związanych ze Służbą Geograficzną i zaangażowanych przez to w czynną, choć bezoreźną, walkę z okupantem. Pokaz stał się też próbą przypomnienia czasu grozy wojennej, w którym konspirując „czuło się niejednokrotnie

¹ Bogusław Krasowski: „*Schronisko*” — *Służba Geograficzna Armii Krajowej*. Studia i materiały z historii kartografii III. Zakład Zbiorów Kartograficznych, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1981; publikacja zawiera bibliografię map wydanych przez Służbę Geograficzną Armii Krajowej w latach drugiej wojny światowej.

² Edward Rühle: *Polskie konspiracyjne wydawnictwa kartograficzne w okresie okupacji hitlerowskiej*. „Polski Przegląd Kartograficzny”. Tom 12: 1980 nr 4, s. 168—176; tegoż autora: *Wspomnienie o Marianie Dutkiewicz (1895—1978)*. „Polski Przegląd Kartograficzny”. Tom 10: 1978 nr 4, s. 184—185.

oddech Niemców na plecach”³, a także próbą odtworzenia klimatu spraw i postaw ludzi, których praca „działa się w nerwach i w sercu”⁴, a którzy dali przecież bezprecedensowy przykład dobrej organizacji służby, rozwiniętej jak w żadnym z okupowanych krajów. W ciągu bowiem swej działalności Służba Geograficzna AK opublikowała konspiracyjnie nakłady 174 arkuszy map, przeciętnie po 500 do 1500 egzemplarzy każdego arkusza.

Ofiarowany Bibliotece Narodowej zbiór map konspiracyjnych gromadzony był przez prof. Rühle w czasie, poczynając od 1945 roku. Większość map pochodzi z ocalałej, mimo przysypania gruzami, składnicy map nr 4, która mieściła się przy ul. Krochmalnej 9. Była to największa składnica map, kierowana przez inż. Popławskiego — „Studenta”, „Podchorążego”, zawierająca około 80% wszystkich map znajdujących się w posiadaniu Szefostwa Służby Geograficznej AK. W okresie powojennym mapy z tej składnicy zostały jednak rozgrabione. Wiosną 1945 roku prof. Rühle wykupywał je od straganiarzy na Koszykach, którzy posługiwali się nimi do pakowania towarów na tym popularnym warszawskim bazarze. Pozostała część ofiarowanych materiałów — głównie matryce map — prof. Rühle wydobyl z wiadomych mu tylko skrytek w Państwowym Instytucie Geologicznym (przemianowanym na *Amt für Bodenforschung*), w którym pracował podczas okupacji. Jedyną rolę matryc map odnalazł również w piwnicy domu przy ul. Franciszkańskiej 15, która ocalała pomimo wypalenia piwnicy i krwawej ewakuacji przebywających tam ludzi. W domu pod tym numerem, w mieszkaniu p. Janiny Wilczyńskiej i jej dwu córek, mieściła się zakonspirowana składnica map nr 1, o powierzchni 8 m², z wejściem z pokoju poprzez szafę. Na skutek bombardowania składnica ta przestała istnieć w dn. 17 sierpnia 1944 roku⁵.

Początki konspiracyjnej działalności kartograficznej w ramach ZWZ — AK zostały poprzedzone szeregiem akcji zabezpieczających materiały kartograficzne byłego Wojskowego Instytutu Geograficznego przed okupantem. Od pierwszych miesięcy okupacji czynnie w tym kierunku działał także prof. Edward Rühle, wówczas doktor geologii, od lat zajmujący się kartografią geologiczną w przedwojennym Państwowym Instytucie Geologicznym. Prof. Rühle przyjął pseudonim „Gozdawa” i zorganizował kartograficzną komórkę przy Biurze Finansów i Kontroli KG ZWZ. Zadaniem tej komórki było zbieranie, zakup, magazynowanie i dystrybucja materiałów kartograficznych, głównie w postaci map topograficznych i matryc tych map, opracowywanych i wydawanych przez WIG. W miarę upływu czasu (1942) skromne dotąd zbiory map stawały się coraz pełniejsze, były, między innymi, wzbogacone mapami produkcji Sekcji Wojskowej Instytutu Geograficznego w Edynburgu, dostarczonymi do okupowanego kraju drogą zrzutów spadochronowych. Spowodowało to potrzebę zorganizowania specjalnie zakonspirowanych pomieszczeń (skrytek) przeznaczonych na składnice map. Składnice te zorganizowano na obszarze Warszawy. Do końca lipca 1944 roku działało 8 takich składnic.

Na początku 1943 roku na podstawie rozkazy Komendanta Głównego AK „Grotą” — gen. Stefana Roweckiego, nr 5/OSZ z dnia 9.IV.1942 roku, została zorganizowana Służba Geograficzna Komendy Głównej AK, kryptonim „Schronisko”, podporządkowana Głównemu Kwatermistrzowi KG AK „Denhofowi” — ppłk. dypl. Zygmuntowi Miłkowskiemu. Szefem „Schroniska” mianowany został ppłk. Mieczysław Szumański — „Bury”, były oficer WIG. Prof. Rühle — „Gozdawa” (odtąd „Zawrat”) mianowany został zastępcą „Burego”; drugim zastępcą został mjr Sylwiusz Berberiusz, były oficer WIG, a adiutantem Szefa — por. Henryk Sadowski, również był oficer WIG.

³ Z wypowiedzi mjr. Darka podczas otwarcia pokazu.

⁴ Z wypowiedzi prof. Różyckiego podczas otwarcia pokazu.

⁵ Według relacji prof. Rühle podczas otwarcia pokazu.

Ppłk Szumański — „Bury” — opracował projekt Służby Geograficznej, dzieląc ją na trzy piony:

1. Szefostwo Służby Geograficznej KG AK i Centralna Składnica Map,
2. Wojskowy Instytut Geograficzny (WIG),
3. Okręgowe Szefostwa Służby Geograficznej i Okręgowe Składnice Map.

Ciążar prac organizacyjnych spoczywał na Szefostwie Służby Geograficznej. Musiało ono zapewnić działanie bieżącej pracy wywiadowej-topograficznej, w tym także opanowywanie źródeł zaopatrywania nieprzyjaciela w mapy, prowadzenie unaczęśniania map, reprodukcję i drukowanie map, funkcjonowanie składnic, a więc i sprawne zaopatrywanie oddziałów AK w mapy. Do pilnych zadań Szefostwa należało również zorganizowanie zawiązku WIG-u, na wypadek Odtwarzania Sił Zbrojnych (OSZ) po ukończeniu walk powstańczych i opanowaniu terenu Rzeczypospolitej Polski (działania opatrzone kryptonimem „Burza”).

Szefostwo Służby Geograficznej KG AK zorganizowano w następujące referaty: ogólny — kier. kpt. Waclaw Zych (1944); geodezyjny — kier. inż. Ślusarczyk⁶; fotogrametryczny — kier. kpt. Stanisław Szulc; topograficzny — kier. kpt. Józef Darek, („Wiesław Wójcik”); kartograficzny — kier. kpt. Franciszek Nowicki⁷; geologiczny — dr Stefan Zbigniew Różycki („Stefan”)⁸; zakłady graficzne — kier. ogólny — por. inż. Stanisław Twardowski („Ogończyk”).

Na początku 1943 roku, w związku z nasilającymi się działaniami bojowymi, zaczęto odczuwać brak map w oddziałach AK. Najpilniejszym zatem zadaniem Szefostwa Służby Geograficznej stało się utworzenie konspiracyjnych zakładów graficznych dla rozwinięcia własnej produkcji map, zaistniała też potrzeba zorganizowania odpowiedniej siatki współpracy z tymi zakładami za pomocą punktów przerzutowych. Punkty te służyły do przekazywania materiałów redakcyjnych (danych źródłowych) do referatu kartograficznego i z kolei opracowanych przez referat czystorysów map do zakładów graficznych oraz do przekazywania wydrukowanych map z zakładów graficznych do składnic map, a także do ekspedycji map ze składnic, zgodnie z zapotrzebowaniem Kwaternmistrzostwa KG AK (np. do tych celów służył punkt przerzutowy w mieszkaniu p. Marii i Edwarda Kaczmarów). Z uwagi na brak maszyn drukarskich konspiracyjne zakłady graficzne urządzono na terenie oficjalnie istniejących drukarni. W latach 1943—44 Służba Geograficzna dysponowała trzema takimi zakonspirowanymi zakładami i jednym zakładem rezerwowym. Były to: zakład kierowany przez Mariana Dutkiewicza, mieszczący się w Drukarni Braci Cukrzyńskich przy ul. Marszałkowskiej nr 71⁹; zakład kierowany przez Czesława Śmiecińskiego („Maksa”), mieszczący się w drukarni „No-

⁶ W 1944 roku inż. Ślusarczyk opracował mapę zbroczeń magnetycznych w skali 1:1 000 000. Inż. Ślusarczyk albo dr Ślusarczyk — trudno dzisiaj ustalić czy to nazwisko czy pseudonim — prawdopodobnie jednak był pracownikiem przedwojennego Wydz. Pomiarowego Ministerstwa Komunikacji podobnie jak kpt. Szulc; wg B. K r a s s o w s k i: dz. cyt. s. 43 i 66.

⁷ Kpt. Franciszek Nowicki, były oficer WIG, w okresie okupacji nosił również nazwisko Stanisław Rowiński; wg B. K r a s s o w s k i: dz. cyt. s. 66.

⁸ Opierając się na doświadczeniach wojskowych służb geograficznych innych państw wprowadzono do Służby Geograficznej nowy, nie istniejący przed wojną referat geologiczny. Przewidywano także utworzenie jednoosobowych komórek geologicznych przy Szefostwach Okręgowych Służb Geograficznych. Prof. Różycki — „Stefan” na polecenie „Burego” zorganizował referat geologiczny, w którym opracowano około 40 arkuszy mapy 1:100 000 z rozróżnieniem gruntów o specjalnej wartości dla wojska i 2 arkusze mapy w skali 1:300 000 rejonów Polski centralnej i południowej.

⁹ Pierwsza mapa konspiracyjna została wydrukowana 12 maja 1943 roku przez M. Dutkiewicza w Drukarni Braci Cukrzyńskich. Był to arkusz „Lublin Południe” w skali 1:25 000 jako powiększenie z mapy 1:100 000; por. E. R ü h l e: dz. cyt. PPK 10: 1978 z. 4, s. 184—185.

wego Kuriera Warszawskiego" „Drück" przy Al. Jerozolimskich nr 93¹⁰; zakład kierowany przez Jana Kropidłowskiego, mieszczący się przy ul. Emilii Plater, działający do wybuchu Powstania Warszawskiego; zakład rezerwowy, pozostający pod opieką Stanisława Strzyżewskiego, mieszczący się przy ul. Leszno.

Zakłady te wydały ogółem 174 arkusze map topograficznych, w tym map i planów miast w skali 1:25 000 — 34 arkusze, map w skali 1:100 000 — 117 arkuszy i map operacyjnych w skali 1:300 000 — 23 arkusze¹¹. Mimo trudnych warunków

konspiracyjnych starano się, by wyprodukowane mapy nie odbiegały wyglądem od map wydanych przed wojną. Zabiegano zatem o stosowanie odpowiedniej jakości papieru, farb graficznych i dbano o jakość samego drukowania. Z tych też względów częstokroć sygnowano odrębność wydawniczą map konspiracyjnych, umieszczając na ogół w prawym dolnym rogu arkuszy szeregu map w skalach 1:25 000, 1:100 000 i 1:300 000 litery „BOM" od inicjałów pseudonimów:

„B" — „Bury" (ppłk Mieczysław Szumański — SzeF „Schroniska"); „O" — „Ogończyk" (por. inż. Stanisław Twardowski — szef zakładów graficznych); „M" — „Maks" (Czesław Śmieciński — drukarz).

Działalność „Schroniska" skończyła się wraz z dogasaniem Powstania Warszawskiego...

Prezydium spotkania inauguracyjnego pokaz „Oficyna kartograficzna Armii Krajowej", od lewej: mjr Józef Darek, b. kierownik Referatu Topograficznego Szefostwa Służby Geograficznej AK, inż. Jerzy Jasiuk, dyrektor Muzeum Techniki, prof. Stefan Zbigniew Różycki, „Stefan", b. kierownik Referatu Geologicznego Szefostwa Służby Geograficznej AK, prof. Edward Rühle, „Gozdawa", „Zawrat", b. z-ca szefa Służby Geograficznej AK, Tadeusz Popławski, „Student", b. kierownik konspiracyjnej składnicy map, Edward Karczmarek i Maria Karczmarska, uczestnicy prac Służby Geograficznej AK, prof. Zdzisław Adamczewski, prezes Stowarzyszenia Geodetów Polskich

¹⁰ „Nowy Kurier Warszawski", zwany „Szmatławcem" lub „Gadzinówką" powstał 11.X.1939 r.; NKW zainstalowano w gmachu wydawnictwa i drukarni „Dom Prasy" przy ul. Marszałkowskiej 3/5; por.: W. Bartoszewski: 1859 dni Warszawy. Wyd. Znak Kraków 1974 s. 72.

¹¹ Por. B. K r a s s o w s k i: dz. cyt. s. 60.

* * *

W wigilię 37 rocznicy wybuchu Powstania Warszawskiego, w salach Muzeum Techniki NOT w Warszawie, dokonano otwarcia pokazu *Oficyna kartograficzna Armii Krajowej w hołdzie tym, którzy padli i tym, którzy przeżyli, znanym i zaginionym, o których darmo upomina się historia.*

Andrzej Makowski
(Warszawa)

Z. ZAGRANICY

MIĘDZYNARODOWY KONGRES HISTORII FARMACJI W BUĐAPESZCIE

W dniach 29.IV—5.X.1981 r. odbył się w Budapeszcie Międzynarodowy Kongres Historii Farmacji, zorganizowany przez 6 instytucji: Międzynarodowe Towarzystwo Historii Farmacji; Światową Unię Towarzystw Historii Farmacji; Międzynarodową Akademię Historii Farmacji; Węgierskie Towarzystwo Farmaceutyczne; Węgierskie Towarzystwo Historii Medycyny oraz Instytut Semmelweisa (The Semmelweis Institute — Museum, Library and Archives for the History of Medicine), który był faktycznym organizatorem Kongresu.

Sesję plenarną otworzył przewodniczący Komitetu Organizacyjnego, dr Emil Schultheisz, adresy powitalne wygłosili: prof. Janos Szentágothai — prezes Węgierskiej Akademii Nauk; prof. Wolfgang Schneider — prezes Międzynarodowego Towarzystwa Historii Farmacji oraz prof. D. Arnold Wittop Koning — prezes Międzynarodowej Akademii Historii Farmacji. Podczas plenarnej sesji wręczono polskiemu historykowi farmacji, doc. Wojciechowi Roeskemu z Krakowa, „plakietę Schelenza”, odznaczenie, przyznawane przez Międzynarodowe Towarzystwo Historii Farmacji.

Obrazy odbywały się w pięknym, neorenesansowym pałacu, gdzie obecnie mieści się Węgierska Akademia Nauk. W Kongresie wzięło udział ponad 200 uczestników, z czego około 60 — to historycy z RFN i NRD. Opierając się na programie — trudno bowiem w czasie trwania obrad odnotować wszystkie wprowadzane zmiany — można stwierdzić, że zgłoszono 114 referatów, w tym przewidywano 45 prelegentów węgierskich, 10 bułgarskich, 9 — z Niemieckiej Republiki Demokratycznej, 8 — z Niemieckiej Republiki Federalnej, 7 — Hiszpanii, 6 — Polski, 5 — z Rumunii; po 2 lub 3 wystąpienia przypadły na autorów radzieckich, czeskich, amerykańskich, szwedzkich, szwajcarskich, francuskich i austriackich.

Na zaproszenie Węgierskiej Akademii Nauk i organizatorów uczestniczyło w Kongresie czterech polskich historyków farmacji i medycyny: prof. Tadeusz Brzeziński, dr Barbara Kuźnicka, dr Roman Meissner oraz doc. Wojciech Roeske. Polacy wygłosili następujące referaty: *The nineteenth century Polish historicgraphy of pharmacy* (B. Kuźnicka); *Veränderungen der Arzneiformen auf Grund der Arzneibücher vom XVI. Jahrhundert in Polen* (W. Szczepański); *The History of the pharmaceutical studies in Cracow (1783—1853)* (W. Roeske); *Władysław Ludwik Anczyc (1823—1883), le pharmaciens et l'homme de lettres polonais* (B. Stawiarska, E. Kucharz); *Pharmaceutical and medical themes in Polish bookplates* (E. Kucharz, B. Stawiarska); *John Placotomus (1514—1577) the renaissance apothecary and*